

Слово молодого автора

В.В. Нагорний

ЕВОЛЮЦІЯ ІНСТИТУТУ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПРЕДСТАВНИКІВ ПРАВОСЛАВНОГО СЕКТАНТСТВА У РОСІЙСЬКОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ СЕРЕДИНИ XVII — ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ

У статті аналізується процес еволюції інституту кримінальної відповідальності представників православного сектантства у російському кримінальному законодавстві середини XVII — початку XX століть.

Ключові слова: еволюція, кримінальна відповідальність, кримінальне законодавство, православне сектантство.

Зважаючи на кризу моральності сучасного суспільства, зняття ярлика «табу» з дослідження проблем релігійної тематики, вивчення проблем духовної історії українського народу набуває все більшої актуальності. До несправедливо забутих сторінок української історії належить православне сектантство.

Проблема є недостатньо розробленою на сучасному етапі, проте окремі її аспекти знайшли висвітлення в роботах А. Дорської [1], яка простежила взаємовплив церковного канонічного й кримінального права Російської імперії. Досить цінною в розробленні проблеми стала наукова розвідка М. Єрошкіна [2]. Дослідник визначив систему владних структур у Російській державі, що вели боротьбу з православним сектантством. Використані також наукові розвідки з історії держави та права Росії за редакцією І. Ісаєва [3], Ю. Титова [4] й інших. Склади релігійних злочинів і ставлення до них влади у Росії визначені в науковому доробку А. Чернявського [5]. Розвиток держави та права Російської держави у період становлення абсолютизму дослідили І. Рогожин і А. Ярмиш [6]. Проблема залишається малодослідженою й потребує глибокого наукового аналізу.

Мета статті — простежити зміну в ставленні владних структур Російської держави, до складу якої входила значна частина українських земель, до релігійних течій православного походження на основі аналізу інституту кримінальної відповідальності православного сектантства.

Термін «православне сектантство» вживаємо для позначення таких течій православного походження, як старообрядницька церква з усіма її згодами та толками, духовне християнство (христовіри, скопці, духобори, молокани), течії есхатологічного і харизматичного спрямування (іоанніти, ієговісти-ільїнці, апокаліпсисти, інокентіївці й інші) [7, с.302].

Ставлення офіційної імперської влади до представників релігійних течій православного походження впродовж зазначеного хронологічного проміжку змінювалося. Це можна простежити не тільки на прикладі спеціально виданих щодо них нормативно-правових актів, а й характеризуючи розвиток кримінального права Російської імперії XVII — початку XX століть. Невизнання «трьох стовпів» російського самодержавства (самодержавної влади, руської народності, офіційного православ'я) вважалося кримінально

караним злочинним діянням у Московській державі, а згодом і в Російській імперії.

Частина українських земель потрапили у сферу дії нормативно-правового поля Російської держави ще в середині XVII століття. Поширення дії імперського законодавства на правобережні та лівобережні українські землі відбулося після трьох поділів Польщі в останній чверті XVIII століття.

Боротьба зі старообрядниками й сектантами була важливим стратегічним напрямом політики російського самодержавства починаючи із середини XVII століття і ґрунтувалася на твердженні, що розкол православної церкви — це «крамола», є загрозою стабільності держави та потребує викорінення із релігійного життя Російської держави, до складу якої входили й українські землі. Такий урядовий курс зберігся до початку XX століття.

У політиці російського самодержавства до відокремлених від Російської православної церкви (далі — РПЦ) релігійних течій православного походження можна виокремити такі етапи:

1) середина XVII — 60-ті роки XVIII століття (політика мала яскраво виражений репресивний характер);

2) 60-ті роки XVIII — початок XIX століття (тимчасова «відлига» у ставленні урядових кіл до православного сектантства);

3) початок XIX — середина XIX століть (еволюція політики від ліберального ставлення до сектантів, охорони їх від бюрократичного свавілля за Олександра I і до їх переслідування за часів Миколи I);

4) 60-ті роки XIX — початок XX століття (зміна ставлення владних структур до православного сектантства, усвідомлення його як цілісного й масштабного суспільно-релігійного явища);

5) початок XX століття — 1917 рік (прийняття нормативно-правових актів, що de-jure зрівняли старообрядницькі й сектантські релігійні общини з офіційним православ'ям) [1, с.55]. Термін «общини» щодо старообрядців і сектантів був ужитий в Указі Миколи II від 17 квітня 1905 року.

Досить складною проблемою є вивчення діяльності державних структур Російської держави, що займалися боротьбою зі старообрядницьким та сектантським рухами. Проблема ускладнюється відсутністю чіткого розмежування у повноваженнях органів, до компетенції яких уходив цей напрям державної політики.

Структура управління справами, пов'язаними з розколом (під «розколом» у цьому дослідженні розуміємо не тільки старообрядницьку церкву, а й «духовне християнство», оскільки з другої половини XIX століття термін еволюціонував та набув ширшого змісту), складалася поступово, згідно із загальним процесом формування системи державного управління. На першому її етапі справи цієї категорії розглядалися в Посольському, Розрядному приказах і в Приказі Таємних справ, з 1721 року — в Духовній колегії, а потім у Синоді. На початку XIX століття справи про розкол знаходилися у віданні Міністерства внутрішніх справ, що було створене одним із перших з 8 міністерств Маніфестом від 8 вересня 1802 року. У 1810 році з Міністерства внутрішніх справ виокремлюється Міністерство поліції, яке у 1819 році знову ввійшло до структури Міністерства внутрішніх справ [1, с.175].

У 1824 році був створений Секретний комітет по розкольниках і відступниках від РПЦ, що мав стати органом, координуючим та спрямовуючим діяльність держави щодо прихильників розколу. До компетенції комітету належав розгляд питань, пов'язаних із проведенням заходів для боротьби з православним сектантством, розглядом окремих

випадків розколу. Поза його компетенцією залишалися справи про злочини старообрядців та сектантів, які розглядалися за поданням Міністерства внутрішніх справ Комітетом Міністрів. На чолі Секретного Комітету стояв митрополит Новгородський і Санкт-Петербурзький. Із світських осіб членами його були міністр внутрішніх справ, шеф жандармів, міністр державного майна, управляючий I Відділенням Канцелярії та головний управляючий Другим Відділенням, Обер-Прокурор Святійшого Синоду [4, с.113].

У другій чверті XIX століття система ще більше ускладнюється і бюрократизується. У 1825 році був створений Нарадчий комітет по розкольниках у Санкт-Петербурзі, а 1830 року такий комітет був організований у Москві. З 1837 року подібні комітети створюються в губерніях. Головна мета, яка стояла перед цими органами, була невизначеною й неконкретною: "...дать решениям сего рода более взаимной одного с другим сообразности и точности, чтобы при соблюдении безвредной терминологии, по возможности, направит их к сближению с Церковью" [2, с.13-14]. Таке нечітке формулювання компетенції цих органів за умови існування у Російській імперії розгалуженої бюрократичної системи призвело до необґрунтованого розширення компетенції Секретними Нарадчими комітетами. Сюди надходили всі справи про розкол, виносилися вироки, тобто вони узурпували фактично функції й судового, й поліцейського контролю.

20 листопада 1849 року вийшов указ імператора, що забороняв подібну практику, але і в подальшому коло діяльності Секретних Нарадчих Комітетів у губерніях не було чітко визначеним.

У 1853 році був заснований Особливий секретний комітет, який в основному дублював діяльність Секретного комітету 1824 року, але створений у період репресивної політики самодержавства проти православного сектантства і був покликаний виробити термінові заходи для боротьби з цим релігійним явищем [3, с.180].

У середині XIX століття система управління справами з боротьби зі сектантством оформилась остаточно та збереглася до початку XX століття. Досить специфічно вона була схарактеризована на сторінках журналу "Вестник Европы" в 1880 році, коли про розкол можна було говорити вільно: "Низшие чины полиции, в некоторых местах в усиленном составе, под непосредственным наблюдением губернатора, все низшее духовенство и консистория с архиереем во главе; местные секретные совещательные комитеты, состоящие из архиерея, губернатора, председателя палаты государственных имуществ и жандармского штабс-офицера; секретный комитет в Питере под председательством митрополита; особый секретный комитет под председательством графа Блудова, Синод, комитет министров, особое отделение Собственной канцелярии. Низшие места собирали сведения, возбуждали дела о "внешних оказательствах" и о совратителях; высшие рассматривали эти дела, делали распоряжения, но каждое ведомство отдельно и притом весьма часто противоречило одно другому; наконец, составлялись решения, почти всегда не соответствующие ни общим постановлениям, ни предыдущим решениям" [1, с.56-57].

Таким чином, еволюція офіційної системи управління з боротьби з розколом свідчить про те, що держава намагалася узурпувати право контролю над цим явищем. Але це прагнення реалізувалося через посилення бюрократичної системи, що призвело до створення громіздкого бюрократичного апарату.

За свідченням сучасних учених, церковне канонічне право стало основою для формування кримінального права, що діяло на теренах Російської імперії. Церковне канонічне право озброїло цю галузь права значною часткою норм загальної частини, а також таких інститутів, як злочини проти релігії, державності, моральності. Простеживши зміну правового інституту кримінальної відповідальності, зокрема санкцій за злочини проти офіційної православної церкви, можна простежити її еволюцію в ставленні російського самодержавства до православного сектанства в цілому. Санкція правової норми демонструє суспільству, наскільки небезпечним вважається на державному рівні вчинене діяння (дія чи бездіяльність) і суб'єкт злочину.

У світських джерелах права вперше склади релігійних злочинів були визначені у першій главі Соборного уложення 1649 року "О богохульниках и церковных бунтовщиках". Лише за Петра I у кримінальному праві Росії з'явилося поняття «злочин». Під ним розуміли не тільки протиправне діяння, що порушує закони, а й будь-які дії, спрямовані проти церкви, держави, дворянства. Результатом кодифікаційних робіт, які проводилися на початку XVIII століття, стала поява збірки норм кримінального права — «Артикул воинский» 1715 року [6, с.84].

Згідно з феодалною системою кримінального права на перше місце за ступенем тяжкості були поставлені злочини проти віри. Серед таких складів злочинів, як чародійство, богохульство, «ідолопоклонство», невідвідування богослужінь, недотримання церковних обрядів, прибуття в церкву в нетверезому стані, вирізнялося «совращение в раскол». Міра покарання за скоєння останнього злочину — довічна каторга з конфіскацією майна. Перехід у розкол православних священиків карався колесуванням. Так суворо законодавство часів Петра I охороняло єдність православної церкви, що була опорою Російської держави [4, с.117].

Після 1649 року на її теренах не проводилася ні офіційна, ні приватна публікація зібрань законів. Робота відновилася за часів Олександра I у 1804 році, але результати роботи комісії на чолі з М.М. Сперанським не були опубліковані через спротив реакційного дворянства. Лише за правління Миколи I у 1826 році комісія на чолі з М.М. Сперанським відновила свою роботу. До 1830 року «Полное собрание законов Российской империи» було повністю підготовлене, а в квітні цього ж року видане друком (40 томів законів і 6 томів додатків). У 1832 році було введено у дію «Собрание законов Российской империи» (які мали чинність на час їх систематизації). У 1836 році була розпочата робота зі створення нового кримінального кодексу, яка успішно завершилася у 1845 році затвердженням «Уложения о наказаниях криминальных и исправительных» [6, с.133].

При вкладенні «Собрания законов Российской империи» всі релігійні злочини були віднесені до другого розділу першої книги XV тому "О преступлениях против веры". Цей розділ складався з таких глав:

- 1) «О богохулении и порицании веры»;
- 2) «Об отступлении и отвращении от веры»;
- 3) «О наказаниях за ереси и расколы»;
- 4) «О подложном проявлении чудес, лжепредсказаниях, колдовстве и чародействе»;
- 5) «О нарушении благочиния в церквях, притом учиненное мирянами и духовными лицами»;
- 6) «О святотатстве (похищении церковных вещей и денег, разрытии могил и ограблении мертвых тел)» [8, с.27].

В «Уложении о наказаниях криминальных и исправительных» 1845 року структура Зводу законів щодо релігійних злочинів була збережена. Система злочинів, схарактеризована в 11 розділах особливої частини Уложення, залишалася традиційною. На першому місці були злочини проти віри. Тепер вони чітко поділяються на власне релігійні (богохульство, відступ від віри, перехрещування) і спрямовані проти священнослужителів (убивства, образи). Перше каралося позбавленням усіх прав та каторгою, а для осіб із «податних сословий» ще й різками, накладенням клейма, за друге могли навіть застосувати смертну кару. Зберігалася заборона переходу із православ'я в іншу віру, переслідувалося сектанство (хлисти, духобори, молокани, жидовствующі), заборонялося залучати до сект дітей [9, с.628-632].

У 1885 році почалося розроблення нового «Кримінального уложення». Як відзначив один з головних авторів «Кримінального уложення» 1903 року М. Таганцев, специфічними рисами нового документа були:

1. Еволюція канонічного погляду на сутність релігійних злочинів, (визнання їх суспільними світськими правопорушеннями).

2. Вилучення з цієї групи злочинів тих діянь, що не порушують безпосередньо релігію, — лжеприсяги, святотатства, пошкодження освячених предметів під час відправлення богослужінь, випадки відхилень від виконання церковних постанов [10, с.2].

Тобто кримінальне право частково звільнялося від впливу церковного й частково нав'язувало йому свої юридичні конструкції.

При складанні нового Уложення 1903 року система релігійних злочинів значно змінена. Серед складів релігійних злочинів вирізнялись :

1. Наруга над церквою, релігійними віруваннями, богохульство.

Правова норма, як бачимо, передбачала два склади злочинів. Богохульство — це вживання нецензурних слів щодо Бога, Святої Трійці, Диви Марії, Святих. Предметом образи святині були священні предмети (ікони, моші) та християнська віра, Таїнства, Святе Письмо. Менш тяжким видом наруги над церквою було кошунство, тобто вияв неповаги до християнської віри, її обрядів, предметів і непристойні насмішки над священними предметами. Покарання за богохульство за Уложенням доходило до висилки на поселення чи навіть до каторги, якщо богохульство було здійснене в церкві, а за кошунство за тією ж умовою до тюрми на строк, не менший від 6 місяців. Наруга над нехристиянським віруванням каралася санкціями від штрафу до арешту [10, с.265].

2. Порушення вимог про поховання християн з дотриманням церковного обряду.

3. Прояви неповаги до померлих.

4. Порушення свободи сповідання віри, що виражалося у примусі до виконання якої-небудь релігійної дії чи в перешкодженні до виконання такої.

5. «Совращеніє» в іншу віру.

На думку авторів Уложення, прагнення віруючих зробити оточуючих послідовниками свого вчення — це природне прагнення кожного істинно віруючого. Але закон карав «совращеніє» із християнства в нехристиянську віру (покарання доходило до каторги), із православ'я в інше християнське віровчення (висилка на поселення). Закон вирізняв навіть спеціальний суб'єкт злочину та спосіб його вчинення: «...все эти виды совращения совершены посредством злоупотребления властью, принуждения, обольщения, обещанием выгод или обмана». Закон визнавав злочинним навіть вплив на православних усним способом (поширення думок про перехід в іншу віру).

6. Проповідь деяких лжевірувань.

7. Приналежність до віровчень, що переслідуються в державі.

8. Стаття 85 «Кримінального Уложения» передбачала такий склад злочину, як оскотчення, й карала суб'єкта його вчинення до 10 років каторги [10, с.266].

Але видання 17 квітня 1905 року імператорського указу «Об укреплении начал веротерпимости» привело до необхідності перегляду правових норм Уложения 1903 року з релігійних питань. Міністерству юстиції була доручена підготовка введення в дію та приведення у відповідність правових норм глави II Уложения з указом імператора 17 квітня 1905 року [11, с.27].

25 червня з'явився указ «Об облегчении участия лиц, осужденных за религиозные преступления», який відмінив багато статей «Уложения о наказаниях криминальных и исправительных», але залишалася конкуренція правових норм, котра давала можливість зберігати силу старого закону. Так, у відділенні I «Об отлучении и отступлении от веры» глави із 10 статей було відмінено 9, але стаття, що залишалася, давала можливість притягнути до кримінальної відповідальності за відлучення від православної церкви в іншу віру [12, с.115].

Була підготовлена і II глава «Кримінального Уложения» 1903 року. Вісім статей (80, 84, 86, 90, 93, 94, 96, 98) були змінені, а дві (91 та 92) — відмінені.

Головні дебати розгорнулися в Державній раді, куди з Міністерства юстиції були направлені всі матеріали. Сумніви викликали три головних питання:

➤ Чи підлягають відміні чи зміні статті 88 і 89, що передбачали відповідальність батьків, які зобов'язані виховувати дітей у дусі православних традицій: 1) за здійснення малолітніми нехристиянських обрядів; 2) за хрещення малолітніх та приведення до таїнств іншого християнського вчення.

57 голосів проти 20 було віддано за те, що ці норми повинні залишитися без змін.

➤ Чи підлягає відміні пункт 2 статті 93 про відповідальність духовної особи неправославною віросповідання за допущення до сповіді завідомо православного чи за причащення його.

56 членів Державної ради проти 21 вирішили зберегти цю статтю.

➤ Про невідкладне наділення присяжних засідателів правом клопотати про пом'якшення чи звільнення від відповідальності підсудного.

35 голосів було віддано за це право, 42 голоси — проти.

Микола II підтримав усі ці рішення. 14 березня 1906 року II глава була введена в дію, але її узгодження з указом 17 квітня так і не відбулося.

В указі 17 квітня 1905 року проголошувався новий вектор державної політики у релігійній сфері: «обеспечить... каждому из... подданных свободу верования и молитв по велению его совести» [13, с.180]. Іншими словами, в акті верховної влади Російської імперії вперше говорилося про свободу совісті. Свободу совісті не потрібно ототожнювати з віротерпимістю, адже певний її ступінь у Російській імперії існував ще здавна, оскільки будувалися католицькі костьоли, лютеранські кірхи, у законодавстві існували правові норми, котрі регулювали правовідносини, суб'єктами яких були віруючі інших релігій, але щодо представників православного сектантства не було навіть віротерпимості.

На виконання «височайшого указу» в той же день було видано «височайше положення» Комітету міністрів під такою ж назвою. Воно мало стати своєрідним робочим документом, на основі якого уряд повинен був забезпечити рівноправність представників старообрядництва і сектантства з православними релігійними общинами. Положення встановлювало право цих

общин на володіння рухомим і нерухомим майном, на створення місць для молитов, відкриття спеціальних шкіл, створення спеціальних кладовищ. Положення відміняло заборону на ввезення в імперію старообрядницьких книг, планувалося зняти заборону на вступ розкольників у юнкерські та військові училища. На духовних осіб розкольницьких общин накладався обов'язок ведення метричних книг для запису народження, шлюбу, смерті послідовників віровчення. Положення також передбачало необхідність розв'язання питання про відкриття молитовних будинків старообрядців, що були закриті раніше в адміністративному порядку [13, с.183-185].

У Маніфесті від 17 жовтня 1905 року «Об усовершенствовании государственного порядка» положення попередніх актів дістали подальший розвиток. Закріплювалася вища воля государя — «даровать населению незыблемые основные гражданские свободы на началах действительной неприкосновенности личности, свободы совести, слова, собраний и союзов».

Того ж дня був виданий іменний указ «О порядке образования и деятельности старообрядческих и сектантских общин и правила и обязанности последователей старообрядческих согласий и сектантов, которые отделились от Православия» [14, с.178-179].

Таким чином, на основі дослідження зазначеної проблеми, приходимо до висновків:

➤ боротьба з православним сектантством була пріоритетним напрямом політики російського самодержавства із середини XVII до початку XX століть;

➤ з метою мінімізації впливу опозиційних РПЦ релігійних общин на суспільство на теренах Російської імперії був створений розгалужений бюрократичний апарат, що складався з офіційних і таємних державних органів, головною метою яких був контроль за православним сектантством;

➤ інститут кримінальної відповідальності сектантів та старообрядників пройшов свій шлях еволюції. Репресивне ставлення до сектантів і старообрядців простежується у санкціях кримінально-правових норм складів злочинів проти релігії — висилка, каторга, колесування; нормативно-правові акти початку XX століття зняли кримінальну відповідальність за належність до релігійних течій православного походження; залишилися санкції за вчинення злочинів з релігійних мотивів та за оскордження, заборонялося скопцям залучати дітей до своїх родин.

Примітки

1. Дорская А.А. Церковное и уголовное право Российской империи: Проблемы взаимодействия и взаимовлияния / А.А. Дорская // История государства и права. — 2005. — №3. — С. 55-58.
2. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России: Учеб. по спец. «История и архивоведение» — 3-е изд., перераб. и доп. / Ерошкин Н.П. — М.: Высш. школа, 1983. — 352 с.
3. Исаев И.А. История государства и права России. 3-е изд. / И.А. Исаев. — М.: Высш. школа, 1996. — 340 с.
4. История государства и права России: Учебник / Под ред. Ю.П. Титова. — М.: Проспект, 1999. — С. 175-189.
5. Чернявский А. Религиозные преступления (из лекций Н.С. Таганцева) / А. Чернявский. — СПб.: Изд. Академии наук, 1905. — С. 2.
6. Рогожин И.А., Ярмиш А.Н. Государство и право России в период становления и развития абсолютизма (вторая половина 17 — 18 вв.) / И.А. Рогожин, А.Н. Ярмиш. — К.: Наука, 1989. — С. 84-117.
7. Історія релігій в Україні: Навч. посібник / А.М. Колодний, П.Л. Яроцький, Б.О. Лобовик та ін. / За ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького. — К.: Т-во «Знання», КОО, 1999. — 735 с.

8. Николин Алексей. Церковь и государство (история правовых отношений) / Алексей Николин // Издание Сретенского монастыря. — 1997. — 201 с.
9. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1845 г. // Полное собрание законов Российской империи. — СПб.: Изд. Академии наук, 1846. — Т. XX. — Отделение I. — С. 628-644.
10. Уголовное уложение 1903 г. // Российское законодательство X-XX вв. — Т. 9. — М.: Проспект, 1994. — С. 265-268.
11. Суворов Н.С. О церковных наказаниях. Опыт исследования по церковному праву / Н.С. Суворов. — СПб.: Типогр. И. Шнора, 1876. — С. 27.
12. Красножен М.Е. Краткий очерк церковного права / М.Е. Красножен. — СПб.: Изд. Академии наук, 1900. — С. 114-115.
13. Куров М.Н. Революция 1905-1907 гг. и кризис политики царизма в религиозном вопросе / М.Н. Куров // Вопросы научного атеизма. — Вып. 19. — М.: АН СРСР, 1976. — С. 179-185.
14. Российское законодательство X-XX вв.: В 3 томах. — М.: Высш. школа, 1985. — Т. 3. — 433 с.

В.В. Нагорный

Эволюция института уголовной ответственности представителей православного сектантства в российском уголовном законодательстве XVII — начала XX столетий

В статье анализируется процесс эволюции института криминальной ответственности представителей православного сектантства в российском криминальном законодательстве середины XVII — начала XX веков.

Ключевые слова: православное сектантство, уголовная ответственность, уголовное законодательство, эволюция.

V.V. Nagorny

The Evolution of the Institute of the Criminal Responsibility of the Representatives of the Orthodox Sectarianism in Russian Criminal Law in the 17 – Early 20 Century

The article deals with the evolution of the institute of the criminal responsibility of the representatives of the orthodox sectarianism in Russian criminal law in the middle of the 17th century and the beginning of the 20th century.

Keywords: orthodox sectarianism, criminal responsibility, criminal law, evolution.

Надійшла до редакції 17 вересня 2009 року

О.О. Белько

**НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛТАВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО
ЗЕМСТВА ЩОДО ПІДТРИМКИ ГОНЧАРНОГО ПРОМИСЛУ**

Досліджується діяльність Полтавського губернського земства щодо підтримки гончарного промислу. Розглянуто концептуальні напрями його діяльності (1870-1914 роки).

Ключові слова: гончарний промисел, гончарська майстерність, кустарне виробництво, Полтавське губернське земство.

Кризові явища у сфері народної культури спонукають до думки, що багато треба зробити на науковому й організаційному рівнях, аби можна було говорити про художні промисли, як важливий чинник соціального, духовного